

Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
Інститут проблем виховання НАПН України

**ВИХОВАННЯ ЗРОСТАЮЧОЇ ОСОБИСТОСТІ:
ЦІННІСНИЙ ВИМІР**

Монографія

Умань 2019

УДК 371.4

Рекомендовано до друку вченою радою Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
(протокол №5 від 26 листопада 2019 року)
та вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України
(протокол №11 від 28 листопада 2019 року)

Рецензенти:

Акімова О.В. – доктор педагогічних наук, професор (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського);

Бялик О.В. – доктор педагогічних наук, доцент (Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини);

Пустовіт Г.П. – доктор педагогічних наук, професор (Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти).

Авторський колектив: І. Білецька (5); Г. Волошина (9); П. Волошин (9); Л. Гончар (3); Л. Гупан (7); Н. Дудник (9); Л. Канішевська (3, 10); Г. Коберник (2); О. Коберник (передмова, 2, 5); В. Коблик (8); Р. Малиношевський (3); О. Морін (7); Т. Небікова (6); З. Охріменко (7); О. Столяренко (1, 4), О. Столяренко (1, 4); В. Шахрай (3); Шелест (10).

Виховання зростаючої особистості : ціннісний вимір : колективна монографія / за ред. О. М. Коберника. – Умань : Візаві. 2019. – 222 с.

У монографії розглядаються теоретико-методичні засади виховання в учнів закладів загальної середньої освіти ціннісного ставлення до : життя, людей, природи, праці, власного фізичного здоров'я, природи тощо. Обґрунтовуються ефективні педагогічні умови виховання в учнів ціннісних орієнтацій. Пропонуються методики діагностування та результати дослідно-експериментальної роботи.

Для науковців, аспірантів, студентів, педагогічних працівників.

4. ЦІННІСНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ЛЮДИНИ В ЗАГАЛЬНІЙ СТРАТЕГІЇ ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

О. Столяренко, О. Столяренко

Проблема людини, виховання ціннісного ставлення до неї визначається складністю, універсальністю, багаторівневим характером розв'язання (природничо-науковий, космологічно-антропологічний) соціологічний, культурологічний, морально-етичний аспекти). Здійснюються антропологічні, медико-біологічні, соціально-психологічні, філософсько-культурологічні, морально-етичні, педагогічні дослідження, спрямовані на об'єктивний, ретроспективний аналіз діалектики природних і соціальних факторів, що впливають на людину та її виховання. Необхідність обґрунтування філософських засад і осмислення практики гуманістичного виховання зумовлює науковий пошук. Б. Ананьєв, Л. Виготський, П. Гальперін, Б. Зейгарник, О. Леонтьєв, А. Лурія, С. Рубінштейн, Д. Узадзе пов'язують його з інтегративною функцією філософської методології. Дослідження культурно-соціологічної компоненти дає підстави стверджувати, що *дискурсивна* (комунікативна) етика будується на сприйнятті абсолюту іншої людини як істини, як «вартості». Новий спосіб мислення ґрунтується на активній толерантності й усвідомленні цінності людини (О. Гьоффе). Усі надії з приводу культурної реконструкції П. Сорокін покладає на енергію альтруїстичної любові, усвідомлюючи її евристичні можливості крізь призму невпорозуміння. Сучасний контекст проблеми відображено С. Рижковою, І. Стецько, які перевели її в практичну площину виховання альтруїзму у школярів, почуття любові до людини.

В основі розробки гуманістичної концепції виховання ціннісного ставлення до людини лежать: *соціологічна* парадигма (П. Бурдь'є, Ж. Капель, Л. Кро, Ж. Фурасть'є), *біопсихологічна* (Р. Гель, А. Медічі, Г. Міаларе, К. Роджерс, А. Фабр), *гуманістична*, з урахуванням соціально-біологічної, психологічної і емоційної складових у вихованні (Г. Балл, І. Бех, А. Бойко, І. Пашинська, С. Гончаренко, Л. Новікова, А. Макаренко, В.

Сухомлинський). Важливу роль в гуманістичній парадигмі ми відводимо концепції *самоорганізованого* виховання (С. Кульневич) і релігійній, адже ідея християнства проникнута гуманістичним змістом і закликом до милосердя й любові.

Ціннісні ставлення – необхідний момент особистісного існування суспільної цінності, внутрішня позиція її визнання. Суб'єктивне ціннісне ставлення особистості – співвідношення суб'єктивного сприйняття об'єктів навколишньої дійсності, в процесі якого воно розглядається у площині взаємодії в системі «людина – суспільство – природа», під час якої вона і визначає для себе пріоритетність цінностей; співвідносить їх з власними установками, ціннісними орієнтаціями, поглядами, потребами й можливістю їх задоволення без шкоди оточенню природного чи соціального походження. В психолого-педагогічній взаємодії останні є визначальними у формуванні норм моральної поведінки й гуманістичної діяльності.

У нашому розумінні *«ціннісне ставлення до людини»* – універсальна, комплексна якість особистості, що становить інтегроване, системне, багатовимірне, інваріантне утворення, зміст якого розкривається з допомогою інтелектуального компонента, емоційно-ціннісного особистісного і діяльнісно-практичного; характеризується відображенням в свідомості вихованця значущості моральних знань, уявлень, переконань, гуманістичних мотивів, емоцій, почуттів, ціннісних орієнтацій, що визначають цінність людини, спонукають до дій, які виражають любов до людей; повагу особистої гідності; великодушність; милосердя; моральну активність у протидії будь-яким проявам зла, жорстокості, байдужості, антигуманних вчинків; турботливе, чуйне, справедливе, шанобливе ставлення до навколишніх, що реалізується в доброзичливих стосунках, толерантній взаємодії, і в цілому забезпечується осмисленням здобутого у виховній діяльності досвіду гуманної поведінки.

Аналіз наукової літератури, досвід гуманістичного виховання школярів дозволили виокремити базові цінності (істотні ознаки),

І їх їх називає «вершинними», які характеризують ціннісне ставлення до людини і відображають його зміст; а також визначити якості вихованців, що забезпечують його оптимальну форму вираження: *любов до людей (гуманність)* /доброта, добродійність, приязність, турботливість, доброзичливість, щирість, референтність, конгруентність, рефлексивність/; *повага людської гідності* /толерантність, терпимість, поблажливість, прихильність, миролюбність, демократичність/; *великодушність* /порядність, добродушність, ввічливість, делікатність, поступливість, тактовність/; *милосердя* /чуйність, емпатійність, співчутливість, готовність допомогти, здатність до філантропії, самопожертви, щедрості/; *справедливість, моральна активність* /відповідальність, комунікабельність (уміння працювати з іншими), непримиренність до зла, рішучість і принциповість у протидії жорстокості і байдужості, чесність/.

Базові цінності ми вважаємо психічними властивостями, стійкими в часі індивідуально-психологічними характеристиками гуманної особистості. Системність у вивченні ціннісного ставлення до людини полягає в урахуванні його інтегрованого характеру. Це не лише сукупність психічних рис, моральних знань, переконань, почуттів, а відповідної гуманної поведінки, що виражає доброту, приязність, турботливість, доброзичливість, комунікабельність, щирість, повагу особистої гідності, толерантність, миролюбність, демократичність. Його доповнює великодушність, глибока порядність, увічливість, делікатність, тактовність. Дієвий характер ціннісного ставлення до людини розкривають: милосердя, що виражається в чуйності, емпатійності, співчутливості, готовності допомогти, в здатності до філантропії, самопожертви, щедрості; справедливість, моральна активність, почуття відповідальності перед людьми, референтність, конгруентність, рефлексивність у взаємодії з іншими; непримиренність, рішучість, принциповість у протидії жорстокості і байдужості, чесність.

Якості реалізуються в доброзичливих стосунках з іншими у процесі будь-якої діяльності. До найістотніших ознак, які

характеризують «ціннісне ставлення до людини» можна віднести не тільки усвідомлене сприйняття вказаних базових цінностей, а також якості, що забезпечують оптимальну форму їх вираження назовні; активно діяльнісне ставлення до людини, що виявляється в конкретних справах, вчинках, поведінці. Таке ставлення до людини належить до складних, інтегрованих моральних якостей. В його утворенні задіяна низка простих, кожна з яких виражає певний аспект, є його частковим проявом.

Оскільки будь-які відносини, на думку С. Рубінштейна, знаходять своє вираження в сфері її почуттів, волі і мислення, а ціннісне ставлення до людини в учнів ми аналізуємо на основі взаємин з іншими і конкретної поведінки, то, логічно *критеріями* його прояву, що розкриваються за допомогою показників визначено: *когнітивний* (обізнаність з проблемою ціннісного ставлення до людини, її розуміння як гуманістичної цінності, усвідомлення значущості; рефлексивність (інтраперсональність) – глибокі знання особистісних особливостей (сильних і слабких), уміння встановити і забезпечити їх відповідність гуманістичній свідомості; соціальна перцепція (інтерперсональність) – уміння раціонально помічати і виокремлювати особливості інших людей, здатність розуміти їх; *мотиваційний* (емпатія /емоційна чутливість, прийняття і підтримка іншого, визнання людини найвищою цінністю, здатність до співпереживання/; емоційна стійкість (врівноваженість, контроль гніву і агресії); *операційно-результативний* (здатність до співпраці та конструктивної комунікації на основі техніки суб'єкт-суб'єктної взаємодії; асертивність поведінки (соціальна самоідентифікація, адаптованість, соціальний оптимізм, справедливість, протидія проявам жорстокості, насилля, антигуманних вчинків).

На основі результатів констатувального етапу експерименту нами визначені ефективні організаційно-педагогічні умови виховання у школярів ціннісного ставлення до людини. До таких умов ми віднесли: *по-перше*, розвиток у процесі гуманістичних та педагогічно організованих соціально актуальних взаємовідносин

вихованців практично-діяльнісного особистісного колективу; *по-друге*, забезпечення особистісно-зорієнтованої суб'єкт-суб'єктної взаємодії і створення ситуацій колективного співробітництва та довіри у процесі залучення учнів до ціннісно-орієнтованої діяльності; *по-третє*, оптимізацію міжособистісного спілкування учнів за рахунок усвідомлення необхідності розвитку в них здатності поважати себе; розуміння й прийняття власної особистості (прояву рефлексивності) та стійкості до зовнішніх негативних впливів (емоційної стабільності); *по-четверте*, врахування аксіологічної складової у змісті виховної роботи з розуміння, культивування цінності іншої людини, формування позитивного образу іншого й активізацію його прийняття; розвиток у вихованців емпатії та асертивності.

В процесі експериментальної роботи ми орієнтували учнів на розуміння ціннісного ставлення до людини як загальнолюдської гуманістичної цінності, формування в них відповідної активної моральної позиції. Базові цінності ми асоціювали з тими рисами особистості й вчинками, що не просто схвалюються, а оцінюються як позитивні й бажані і до складу яких відносять гуманістичні цінності, що визначають позицію особистості. Остання вказує на різні аспекти структурної організації людини як єдиного цілого, а психологічну її основу визначають ідеї гуманістичної психології. Розвиток особистості обумовлений характером зв'язків і взаємин, які визначають моральні вчинки. Для виховання ціннісного ставлення до людини важливо враховувати, що особистість виникає як об'єкт соціальних відносин і формується в процесі колективної діяльності та спілкування. Адже успішний розвиток людського життя можливий лише за умови взаєморозуміння людей, розвитку гуманістичних відносин. Як на нашу думку, учень зі сформованим ціннісним ставленням до людини – це особистість, яка поважає гідність іншого, вміє стримувати дратівливість та агресивність, формує в свідомості наміри, що не пов'язані з повсякденними діями, не вдається до образ і звинувачень, морально стійка, упевнена в собі, щира, прихильна до інших

людина, що вміє долати власний егоцентризм, здатна розширювати межі суб'єктивної свободи, обирати асертивні форми реагування, узгоджувати прагнення та цілі інших людей з власними.

Перша умова виховання у школярів ціннісного ставлення до людини полягає в розвитку у процесі гуманістичних взаємовідносин та «педагогічно організованої соціально актуальної діяльності» вихованців «практично-діяльнісного особистісного колективу». На відміну від колективу соціального типу, в якому його сила і згуртованість визначається подібністю його членів до того, хто яку користь приносить, в особистісному – кожен є унікальний і незамінний, є самоцінність, індивідуальність [2, с. 24]. Ми підтримуємо думку І. Бега, що колектив – чинник унікальної ситуації виховання особистості. Адже саме в ньому проявляються надзвичайно сильні у виховному значенні впливи. Серед унікальних виховних можливостей класного колективу ми називаємо (1) реалізацію функції блокування агресивних проявів вихованців. Учень мусить задовольняти природну потребу в емоційно-комфортному спілкуванні з ровесниками [11].

Міжособистісне спілкування через індивідуальність його учасників збагачує у взаємодії життєвий досвід, сприяє пізнанню себе та інших, створює додаткові сфери самореалізації (2). Особливістю суб'єкт-суб'єктних відносин в колективі ровесників є те, що виховні впливи здійснюються цілком природньо. Учень, як правило, позитивно налаштований стосовно пропозиції, прикладу, вимоги свого товариша. І це може посприяти тим чи іншим особистісним змінам (3). На вимогу дорослого, можливі внутрішній опір, протидія, зумовлена прагненням вихованця до самостійності, незалежності. Реалізація функції емоційного захисту в класному колективі (4). Виникає відчуття «Я значущий». Ситуація успіху у відносинах сприяє особистісному розвитку. Класний колектив є соціальним середовищем самореалізації вихованця (5).

Поряд із самоствердженням члени дитячого колективу прагнуть до самовіддачі через залучення до значущого мікросоціуму; отримують задоволення від усвідомлення, що

«Я-...». Учні вчаться самостійно ставити цілі міжособистісної...
 ...вибирати засоби, коригувати їх. В класному колективі...
 ...процес *особистісної ідентичності*, за...
 ...вихованці виявляють один в одного подібне ставлення, в...
 ...чого виникає міжособистісне прагнення до єднання з...
 ...його якостями, визнання його подібним собі (6).
 Ідентичність членів колективу свідчить про досягнуту спільність...
 ...інтересів, що стає платформою об'єднання. А це зумовлює подібні...
 ...з приводу одних і тих самих поглядів на події, ситу-...
 ...об'єкти (ціннісно орієнтаційна єдність), що зближує...
 ...Завдяки ідентифікації учень може набути власних...
 ...досягти своєї значущості на фоні сили таких самих...
 ...особистостей інших членів колективу. Унікальна виховна...
 ...можливість класного колективу пов'язана з тактикою самопрезен-...
 ...тації в побудові міжособистісних відносин (7). Вихованець...
 ...якомога краще виглядати поміж інших, щоб на-...
 ...до когось значущого або, щоб привласнити схвалювальні...
 ...чи пристосуватися до них. Перевага колективу – в тому, що...
 ...виступає каталізатором важливих гуманістичних установок,...
 ...соціальною детермінантою розвитку особистості,...
 ...особливо в підлітковому віці (8). Якщо учні не мали досвіду...
 ...колективної участі в «праці-піклуванні», то їм складно буде...
 ...попиріпатися, опікуватися кимось іншим. Взаємне оцінювання...
 ...робить можливим конструктивний самоаналіз...
 ...особистості. Але це можливо за умови емоційного благополуччя...
 ...всіх членів групи, взаємсприйняття, доброзичливості і...
 ...взаємодопомоги. Маючи справу з учнівською групою необхідне,...
 ...створення системи ціннісних ставлень, які гарантують...
 ...особистості захищеність і взаємсприйняття в середовищі...
 ...учасників діяльності. На цій основі відбувається формування...
 ...актуальної установки, яка фіксує певну, ще не цілком усвідомлену...
 ...випадку гуманістичну) позицію особистості, з якої...
 ...виникає готовність до тих відносин, яких раніше не було в її

досвіді. Необхідною умовою формування такої установки виступає позитивне емоційне ставлення (зокрема і до самого себе) плюс готовність співпрацювати і сприяти іншому. Виклики сьогодення ставлять вихованця перед необхідністю визначати життєві цілі, активну участь у спільній діяльності. І тільки від нього залежатиме, як він буде сприймати себе та інших як неповторних особистостей і якою мірою бачитиме засоби для реалізації мети. Завдання полягає в тому, щоб переконати учня, що лише особистість як суб'єкт вільної й морально відповідальної дії, вчинку та гуманістичні відносини складають сферу вищих суспільних цінностей. Досягти цього можна через залучення школяра до спільної, добровільно ним прийнятої, діяльності достатньо високого рівня колективності, яка спрямована на цілі, що виходять за межі групових цінностей; передбачає участь усіх без винятку в самоуправлінні, а отже, на орієнтацію демократичних засад громадянського суспільства. І з погляду мотивації вона орієнтована, як на процес, так і на результат. Тому ми її кваліфікуємо як педагогічно організовану соціально активну. Отже, предметом виховних зусиль виступає виховна мета, яка переростає в життєву перспективу школяра. Сьогоднішній вихованець убачає перспективу своєї корисності в діяльності для інших людей і суспільства в цілому, що збагачує його індивідуальність [2, с. 25].

Організація спільної діяльності дорослих і дітей супроводжується зростанням суспільної спрямованості особистості. В процесі свого розвитку освіта переорієнтовується в суб'єктивну площину. Враховуючи це, вважаємо, що важливою умовою виховання в учнів ціннісного ставлення до людини є забезпечення особистісно зорієнтованої суб'єкт-суб'єктної міжособистісної взаємодії, колективного співробітництва та довіри в процесі залучення їх до ціннісно-орієнтованої діяльності. Характер відносин, ставлення суб'єктів міжособистісних взаємин один до одного активно впливають на особистісне становлення кожного з них. Виховання має відбуватися на підставі суб'єкт-суб'єктного принципу взаємодії. В. Мясищев стверджує, що спілкування – це і є

процес взаємодії [12, с. 76]. Суб'єкт-суб'єктний її характер полягає у взаємній гуманістичній установці, активності, взаємопроникненні до сфери почуттів і переживань іншого. Взаємодії притаманні: індивідуальна зорієнтованість (здатність бачити і розуміти інше розмовника), рівність психологічних позицій суб'єктів: відмова від домінування, визнання права іншої людини на власну думку, готовність прийняти її погляди, тобто – бути толерантним до іншого [17; 18]. Б. Ананьєв називає довіру психологічним фоном взаємодії, що передбачає авансування можливостей кожного, моделює реальну ситуацію успіху в діяльності, і приносить максимальне задоволення суб'єктові, стає для нього фактором індивідуального розвитку.

Завдяки суб'єкт-суб'єктній взаємодії спілкування набуває індивідуально зорієнтованого характеру. Воно передбачає виконання індивідом нормативно заданих функцій з виявом особистого прихильного ставлення і турботи про вихованця. Важливу роль відіграє створення сприятливого гуманістичного середовища, основною якою є взаємоповага суб'єктів спілкування. Завдання педагога полягає в створенні таких умов, які б сприяли вихованцеві відпочитися стосовно інших людей, самого себе, освітньої діяльності, ціннісної позиції – суб'єкта, автора, ініціатора власного життя. До таких умов належить визнання безумовної цінності внутрішнього світу вихованця, пріоритетність його потреб, цілей і цінностей розвитку. В ситуації співпраці долається індивідуалізм і формуються риси колективіста. Співробітництво стало предметом спеціального аналізу в контексті проблеми формування колективу, партнерських відносин, спільної діяльності. В їх основі лежать принципи розуміння і поваги до особистої гідності кожного, безумовного сприйняття чужих думок, переконань, цінностей; усвідомлення міцного взаємозв'язку між членами колективу; відкритості до взаємодії й спілкування; усвідомлення не лише прав, але й обов'язків, що покладені на кожну людину стосовно інших; встановлення рівноправних стосунків, взаємодопомога, а спільна діяльність спрямована на досягнення соціально-значимих цілей.

Саме ці принципи (суб'єкт-суб'єктні зв'язки) знаходять своє відображення в педагогіці співробітництва і партнерства.

У процесі дослідження було доведено, що навички співпраці прискорювали інтелектуальний та емоційний розвиток учнів, розвивали почуття соціальної відповідальності та солідарності з тими, чії думки, погляди, поведінка чимось відрізняються; сприяли в розвитку поваги особистої гідності інших, формуванню гуманістичних цінностей, і в цілому – вихованню ціннісного ставлення до людини [17; 18].

До умов виховання в учнів ціннісного ставлення до людей нами віднесено оптимізацію міжособистісного спілкування учнів за рахунок розвитку в них здатності і бажання усвідомлення й поваги до себе; розуміння й прийняття *власної* особистості (прояву *рефлексивності*) та стійкості до зовнішніх негативних впливів (емоційної стабільності). Перше, на що ми спрямовували свої зусилля – це формування у вихованців здатності і бажання *усвідомлювати і поважати себе як особистість*. Якщо учень володіє почуттям власної гідності, відчуває себе неповторною індивідуальністю, наділеною особливими якостями, яких немає більше ні в кого, то йому легше зрозуміти цінність іншої людини, яка також вимагає до себе поваги й відповідного ставлення. Допомогти школярам усвідомити цінність життя, ідентифікувати себе як особистість було нашим основним завданням, без чого неможливе становлення вихованця як суб'єкта власного розвитку. Але ми розуміли, що кожен учень тільки має стати особистістю, в нього ще недостатньо розвинені особистісні гуманістичні цінності. Структура образу «Я» будь-якого вихованця переважно емоційно-чуттєва і чим він молодший, тим ця особливість виявляється яскравіше. Тому в експериментальних школах було створено відповідні умови, сприятливий психологічний клімат, ситуації успіху, які нормалізували стосунки. Вони викликали у вихованців лише позитивні емоції.

Нами було виявлено, що *оптимізація міжособистісної* взаємодії на основі базових гуманістичних цінностей можлива

передовсім за рахунок розвитку в учнів здатності до розуміння і прийняття своєї персони (рефлексивності), впевненості та стійкості до зовнішніх негативних впливів (емоційної стабільності). Аналізуючи рефлексію як механізм усвідомлення себе, ми можемо стверджувати, що вона є основним фактором становлення особистості як суб'єкта спілкування та неодмінною умовою розвитку ціннісного ставлення до людини як інтегрованої особистісної якості. Пізнання зовнішніх об'єктів обов'язково передбачає ставлення суб'єкта до самого себе. Без самосвідомості неможливо з'ясувати об'єктивний стан речей. Рефлексію П. Лекторський вважає механізмом самопізнання. Розуміння і прийняття людиною самої себе (особистісної рефлексії) тісно пов'язано з самоакцептацією, що є проміжною ланкою між визнанням за собою права на існування і прийняттям себе. Любов до себе в розумінні самоакцептації – точна протилежність егоїзму й себелюбства. Саме тоді, коли людина ще не визнала за собою право на рівноправне існування і не усвідомила власного «Я», вона не здатна забути про себе заради інших, присвятити себе комусь, радіти чужим успіхам. Процес розвитку у школярів особистісної рефлексії досить складний, а тому вони потребують допомоги педагога. Для реалізації цієї умови наша експериментальна програма включала систему вправ, спрямованих на формування таких умінь, як прийняття та розуміння себе, власної особистості [17, с. 135]

За результатами дослідження особистісної рефлексії ми виявляли її специфіку, що полягає в тому, що оволодіти нею неможливо – вона має бути пережита людиною. Як зауважив С. Рубінштейн: «Робота над собою може дати бажаний результат лише за умови залучення до діяльності, спрямованої на розв'язання життєво важливих завдань» [14, с. 68]. З цією метою ми застосували коло додаткових вправ, аналіз проблемних ситуацій морального вибору, наприклад, «Як самоакцептувати себе», «Листи-подяки», форум-театр) [17; 18]. Виконуючи функцію усвідомлення власного внутрішнього світу, рефлексія виступає

основою самосвідомості, що становить інтегративну єдність самопізнання, ціннісного ставлення до самого себе та саморегуляції поведінки (витримки, самовладання, самоконтролю), і входить до структури емоційної стабільності, стійкості стосовно деструктивних впливів. Це один із психологічних факторів надійності, ефективності та успіху діяльності в складних ситуаціях. Емоційна стійкість досягається насамперед завдяки здатності до саморегуляції (від лат. *regulare* – налагоджувати), під якою розуміють систему свідомих актів, дій, спрямованих на підтримку, досягнення необхідного психічного стану, управління своєю психікою. Скрутні життєві ситуації, стрес, непорозуміння у взаєминах з іншими вимагають витрат емоційних ресурсів особистості. Тому проблема емоційної стабільності стоїть досить гостро.

Коли мова йде про психолого-педагогічні умови виховання у школярів ціннісного ставлення до людини, перш за все ми говоримо про підвищення сенситивності до ідей ставлення до іншого як до гуманістичної цінності (мається на увазі особистісно орієнтоване ставлення до всіх суб'єктів педагогічної взаємодії). Враховуючи те, що сенситивність (сензитивність) (від лат. *sensitivus* – чутливий) – характерологічна особливість людини, яка проявляється в підвищеній чутливості до подій, що відбуваються з нею і те, що вона супроводжується розвитком підвищеної моральної вимогливості до себе, схильністю до переживання минулих або майбутніх ситуацій, що відбувалися в її житті, цю якість можна вважати передумовою морального розвитку особистості.

Саморегуляція досягається завдяки самопереконанню, самонавіюванню, самонаказам, самопримусу в процесі систематичного тренування. Цьому можна навчити з допомогою спеціальних вправ, участі в тренінгах. Добровільне й самостійне прагнення до дотримання норм, що відображає здатність людини до саморегуляції, насамперед, відбувається в ситуаціях морального вибору. Ми пропонували учням розв'язувати проблемні ситуації

цей час розроблених нами вправ, метою яких був контроль емоцій, драматичності, гніву. Прагнули допомогти школярам оволодіти способами самоконтролю, навчити стримувати негативні емоції, поважати позицію іншого. Адже дуже важливо відчувати людей, розуміти, ставити себе на їхнє місце. Важливою умовою у вихованні ціннісного ставлення до людини ми вважали активізацію механізму витримки, самовладання, самоконтролю по відношенню до іншого, а також прийняття (розуміння, емпатія, асертивність /у розумінні самодостатності і здатності самостійно регулювати свою поведінку/).

А відтак, наступною педагогічною умовою виховання в учнів ціннісного ставлення до людини ми визначили врахування аксіологічної складової в змісті виховної роботи з людинознавства, усвідомлення цінності і формування *позитивного образу* іншого, активізацію його *сприйняття*: розвиток у вихованців *емпатії та асертивності*. Ми керувалися обов'язковою вимогою, на всіх етапах експериментальної роботи дбати про усвідомлення учнями цінності іншої людини. Розвинене ставлення до людини як цінності ми розуміємо: як прагнення і здатність індивіда співпереживати її радості й горю; як бажання її зрозуміти; сприяти досягненню нею морально значущих цілей у повсякденній діяльності. Стратегічним орієнтиром у виховній діяльності, пов'язаній з формуванням почуття цінності іншої людини, виступає людяність (доброта) як критерій високоморальної особистості. Реалізація людяності (як стихійна, так і усвідомлена) відбувається в процесі саморозвитку особистості.

Розрізняють *три рівні реалізації людяності*: декларативний, проблемний і ціннісний. Перший пов'язаний із завданнями самовизначення індивіда в соціумі. Кожен вчиться поводитися за правилами, які диктуються способом життя людей, «жити, як усі». Людяність представляється й реалізується відповідно до уявлень про чесність, справедливість, совість, відповідальність. Вона зумовлюється гуманістичними переконаннями й реалізується у порівнянні з жорстокістю, і протиставлення їй.

Шанобливе ставлення до людини, що виховується в школярів, не може бути результатом формальних вимог дорослих і шаблонно-стереотипних рекомендацій. Важливо розвивати звичку визначати, в чому полягає неповторність ситуації і як корегувати власну поведінку, щоб особливості індивідуальності і дій іншої людини були адекватно оцінені при досягненні мети спілкування. Така тактика має перевагу порівняно з жорстко нормовідповідним вихованням тому, що вона активізує внутрішні зусилля особистості, сприяє становленню досить міцно усвідомленого й глибоко пережитого особистісного ставлення до тієї чи іншої життєвої цінності, і при цьому, робить його по-справжньому дієвим. Людність як цінність індивіда в умовах правильно організованої виховної роботи, завдяки механізму індукції (коли знання про конкретне дозволяє отримати інформацію про загальне) викликає почуття цінності людини. Розвинути здатність цінувати іншу особистість здійснюється двома шляхами. *По-перше* – це докладне розкриття вихованцям важливості їхнього оточення. Аналізуючи його, ми звертаємо увагу на відмінність учня від тих, кого ставлять в приклад для наслідування, на те, що йому потрібно зробити, щоб зрівнятися зі зразком наслідування. Важливим є постійне нагадування, що особистісне зростання, формування тієї чи іншої суспільно значущої якості або цінності – це важка морально-духовна праця. Якщо вихованець переконається в обсязі й вагомості тих внутрішніх зусиль, які мобілізує й затрачає людина в процесі морального удосконалення, то в нього з'являться реальні підстави для об'єктивної її оцінки, виникнення почуття важливості для себе. Тільки в процесі розуміння й усвідомлення цінності людської особистості можна сформувати в учня й адекватне оцінювання власної значущості, без якої неможливий подальший моральний розвиток. *Другий* шлях формування здатності цінувати іншу людину – це запобігання зневажливого ставлення. Якщо не звертати увагу на це явище, то воно може набути загрозливого характеру. За рахунок приниження інших, хоч як не парадоксально це звучить, кривдник багато в чому програє сам. Оскільки він

імушній виставляти на показ почуття власної значущості, припинувати і вказувати на нікчемність іншого. В такій ситуації втрачаються аргументи на користь особистої гідності. Залучаючи вихованців до різних видів діяльності поза школою, до спілкування в громаді, опосередкованого соціальними відносинами, педагог повинен розуміти надзвичайно велику роль інтимно-особистісного спілкування. Воно виступає в якості діалогу способів життя вихователя й вихованця, в результаті якого учень має морально удосконалюватися. Формування у школяра почуття цінності іншої людини висуває проблему вдячної пам'яті. В нього мусить виникнути і закріпитися добросердне ціннісно-смісловне ставлення до людей, які своєю працею створювали і продовжують забезпечувати соціально-культурні можливості для подальшого життя та розвитку. Негативним змістом наповнена позиція, коли дорослі наголошують на власній винятковій важливості, нівелюють значення особистих саморозвивальних зусиль учня. Важливим є формування у вихованця позитивного образу іншого. Вибудовуючи виховну стратегію, педагог враховує домінуючу потребу школяра мати друзів, що разом поділяють захоплення і чий статус подібний. Це – взаємини приятелювання. Така змістовна спрямованість міжособистісних взаємин учнів позитивно впливає на їхню моральну вихованість і поведінку за умови формування чіткого уявлення про товаришування і міцну дружбу. Суттєвим у характеристиці «образу хорошого іншого є те, що він уособлює не систему абстрактних моральних суджень, а передусім сукупність позитивних емоційних переживань, яких зазнає учень» [2, с. 322]. Важливо, щоб вони були значними і емоційно збагачувалися, набували суб'єктивної значущості. Узагальнений образ хорошого іншого виконує також функцію викликати прагнення учня до міжособистісної взаємодії, і в цьому вбачається його виховна цінність. Активізація педагогічних зусиль спрямовувалась також на розвиток в учнів здатності до прийняття іншої людини: *емпатії та асертивності*. До цих процесів була прикута увага багатьох учених (К. Роджерс, В. Дільтей, А. Маслоу, Л. Виготський). Бути в стані

емпатії – означає точно сприймати внутрішній світ іншої людини. Це здатність подумки перевтілитися в будь-який об'єкт і при цьому переживати, що він відчуває. «Якщо ви не здатні до цього, то й не зможете їй співчувати», – стверджує Г. Крайг [7, с. 36]. Емпатія суттєво впливає на характер взаємодії особистості зі світом, собою, іншими людьми, регулює процес її соціалізації. Емпатія є стимулятором просоціальної поведінки і альтруїзму. В освітньому процесі людина більше налаштовується на діяльність і менше реагує на те, що відчуває інший. Вона звертає увагу головним чином на поведінку, а не на почуття й переживання. Звичним явищем у взаєминах стає маскування, приховування істинних почуттів, ставлень під личиною добропорядності. Ми вбачаємо вихід із такої ситуації у вихованні гармонійно розвиненої особистості, коли емпатійне проникнення в стан іншої людини стане закономірним результатом її розвитку. Для повноцінного формування здатності співпереживати, співчувати, допомагати іншій людині необхідна атмосфера щирих, дружніх взаємин. В дослідженнях з проблем формування емпатії та шляхів її розвитку наголошується на розвитку гуманітарної спрямованості особистості, використанні в роботі з вихованцями таких методів і прийомів, які сприяють розширенню та усвідомленню емоційно-чуттєвого досвіду людини, розвивають потенціал її чуйності і творчу уяву.

Стимулювання розвитку механізму емпатії ми здійснювали за допомогою таких ігор, як «Візуалізація», «Вільний танець», «Картина (фотографія)», «Подарунки», «Як ти себе відчуваєш?». В нашому дослідженні здатність до прийняття іншої людини включає в себе її розуміння, прояв до неї емпатії та розвиток *асертивних* форм поведінки. Асертивна людина є вільною в проявах власної особистості, спілкується з іншими відкрито, прямо, чесно, поводить гідно, враховуючи при цьому свої бажання й потреби.

В процесі ми використали техніки асертивності, застосування яких, на нашу думку, сприяло більш якісному формуванню навичок успішного розв'язання конфліктних ситуацій: «Зіпсована платівка»,

«Перманентна відмова», «Прохання про послугу», «Відкриті двері». В контексті ціннісного ставлення до людини модель «сервизної чи самостверджувальної поведінки ідентифікується нами як прояв цілісності особистості, котра має право оцінювати свою поведінку і думки, відповідати за їх наслідки; визначитися з тим, чи повносправна вона в оцінці інших людей; змінювати свою точку зору; має право бути незалежним. Отже, людина як цінність має право на існування навіть без урахування нею громадської думки.

Психолого-педагогічні умови виховання у школярів ціннісного ставлення до людини за нашою експериментальною програмою дослідження ми забезпечували на трьох рівнях: перший містить *базовий(основний) модуль*, орієнтований переважно на отримання учнями теоретичних моральних знань зі сфери ціннісних основ людяності; другий містить *інтерактивний модуль*, який об'єднує в собі практичні заняття, в рамках яких відбувається накопичення життєво-значущих навичок розв'язання конкретних завдань гуманізації взаємин, педагогіки толерантності; третій – *консультативно-консалтинговий модуль*, який залучає вихованців до виконання практичних завдань, передачі знань іншим, реалізації проектів, участі в соціально корисній, просвітницькій, благочинній діяльності.

Ефективність виховання в учнів ціннісного ставлення до людини значною мірою залежить від так званих контрольованих чинників, тобто системи наукових положень, які визначають сутність конкретної виховної методики. Звичайно, на цей процес впливають і фактори, що мають ситуативний характер і які завчасно врахувати досить складно. Останні не повинні нейтралізувати організований вплив вихователя – це основна вимога, на яку він мусить зважати. Запропоновані нами виховні інваріанти роблять процес виховання більш прогнозованим, а значить, розвивальним та ефективним. Досягнення позитивних результатів значною мірою залежало від визначення і дотримання продуктивних педагогічних умов організації виховного процесу.

Література:

1. Асмолов А. Г. Психология личности / А. Г. Асмолов. – М. : Изд. МГУ, 1990. – 368 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : У 2. кн. Кн. 2 : Особистісно орієнтований підхід : науково-практичні засади / І. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 344 с.
3. Борейко В. Е. Прорыв в экологическую этику / В. Е. Борейко. – К. : Экокультурный центр, 1999. – 126 с.
4. Выготский Л. С. Развитие высших психологических функций / Л. С. Выготский. – М. : АПН СССР, 1960. – 298 с.
5. А. М. «Образовательная система «Школа-парк» : теория и практика. – Екатеринбург : Полиграфист. – 2002. – 376 с.
6. Каган М. С. Человеческая деятельность / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1974. – 304 с.
7. Грэйс, Бокум Дон. Психология развития / Грэйс Крайг, Дон Бокум. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2005. – 940 с. – (Серия «Мастера психологии»)
8. Крылова Н. Что такое «личностное знание»? / Н. Крылова // Народное образование. – №9, 2003. – С. 25–34.
9. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат. – 1977. – 304 с.
10. Лобко А. М. Антропология мира/ А. М. Лобко. – М.: Академия, 2001. – 296 с.
11. Макагон О. Е. Організаційно-педагогічні умови створення сприятливого навчально-виховного середовища в загальноосвітньому навчальному закладі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / О. Е. Макагон ; Харківськ. нац. пед. ун-т імені Г. С. Сковороди. – Харків, 2007. – 226 с.
12. Мясищев В. Н. Личность и неврозы / В. Н. Мясищев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1960. – 386 с.
13. Рогов Е. И. Личность в педагогической деятельности / Е. И. Рогов. – Р.-н/ Д. : Издат. РГУ, 1999. – 240 с.
14. Рубинштейн С. Л. Принципы творческой самостоятельности / С. Рубинштейн // Вопросы философии, 1989. – №10. – С. 89–95.
15. Руссо Ж. Ж. Избранные сочинения. – В 3-х т. / Ж.-Ж. Руссо. – Т. 1. – М.: Политиздат, 1961. – 436 с.
16. Согомонов Ю. В. Добро и зло / Ю. В. Согомонов. – М.: Учпедгиз, 1965.–96 с.
17. Столяренко О. В. Виховання культури толерантних взаємин у студентської молоді: навчально-методичний посібник / О. В. Столяренко, О. В. Столяренко. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2014. – 248 с.
18. Столяренко О. В. Виховання у школярів ціннісного ставлення до людини: теоретичний та методичний аспекти [Монографія]. Кн. 2. Методологія виховання ціннісного ставлення до людини в учнів загальноосвітньої школи / О. В. Столяренко. – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2018. – 408 с.
19. Сухомлинский В. А. Сердце отдаю детям / В. А. Сухомлинский. – К. : Изд-во «Радянська школа», 1977. – 384 с.
20. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання / К. Д. Ушинський // Твори : В 6 т. – К. : Рад. шк., 1952. – Т.4. – 376 с.
21. Щукина Г. И. Роль деятельности в учебном процессе / Г. И. Щукина. – М. : Просвещение, 1986. – 144 с.